

‘De strijd om Amsterdam’

Een nieuwe benadering in het onderzoek naar de NSB

JOSJE DAMSMA EN ERIK SCHUMACHER

‘The Fight for Amsterdam’. A New Approach in Research into the NSB

The main characteristics of the members of the Dutch Nazi-movement (Nationaal-Socialistische Beweging, NSB) are constructed by historians De Jong and De Jonge. Both labeled the members of the NSB as ‘opportunistic’ and ‘isolated’. Up until now, that image has remained unchallenged. Inspired by Aristotle Kallis, Roger Griffin and Robert Paxton, we analyzed the behavior and social position of members of the NSB in Amsterdam during the Second World War in a new way. By focusing on their actions instead of on ideology, their isolated position can be brought into doubt along with opportunism as the main motivational factor. It is more likely that a combination of idealism, opportunism and social networks led to membership of the NSB. The interaction pattern differed from person to person and per political, economic or social level of communication. The results of this research show that Dutch political history and identity is complex and a lot of research still has to be done in this field.

In dit stuk willen wij verkennen waar ruimte ligt voor een nieuwe aanpak van de geschiedenis van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) ‘van onderaf’.¹ Dat doen we door het heersende beeld van de aanhang van de NSB in bezettingstijd te vergelijken met de uitkomsten van ons bronnenonderzoek naar NSB’ers in Amsterdam

De gemiddelde NSB’er stond in bezettingstijd volgens het geijkte geschiedbeeld ‘geïsoleerd’ en was ‘opportunistisch’ ingesteld. De NSB’er als opportunistische kleine man, vervreemd van de samenleving – een sterk beeld, dat tussen 1968 en 1975 voor het eerst wetenschappelijk werd geboekstaafd in het werk van Loe de Jong en A.A. de Jonge. Deze twee historici beschreven opportunisme als de belangrijkste motivatie voor de vele nieuwe leden die zich na de Duitse inval aanmeldden.² In hun visie werd de groei van het ledental vanaf mei 1940 misschien deels veroorzaakt door de toetreding van ‘warhoofdige idealisten’, maar ‘voor de rest ongetwijfeld hoofdzakelijk door het binnenstromen van baantjesjagers’.³ Die verklaring is door latere historici niet fundamenteel ter discussie gesteld.⁴ Volgens Chris van der Heijden had de

¹ Met dank aan Peter Romijn.

² Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (12 dln.; Den Haag 1969-1991) I, 332-333; A.A. de Jonge, *Crisis en kritiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (Utrecht 1982) 221, 237-240, 252.

³ A.A. de Jonge, *Het nationaal-socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* (Den Haag 1968) 167.

keuze voor collaboratie bijvoorbeeld in ‘veel gevallen [...] weinig met fascisme en veel met opportunisme te maken’.⁵

Ook het idee dat de NSB’ers zich tijdens de oorlog in een geïsoleerde positie bevonden werd eerst door De Jong en De Jonge verwoord, en vervolgens door latere generaties herhaald. De Jong beschreef de leden als een ‘kleine, fel gehate, stagnerende minderheid’, die er in geslaagd was ‘practisch het gehele volk tegen zich in het harnas te jagen’, en zo in een ‘moeilijk te verdragen isolement’ terecht was gekomen.⁶ Dat isolement was volgens De Jonge ‘tenslotte volledig’.⁷ De NSB’ers waren, in de woorden van G.A. Kooy, ‘vrijwel volkomen geïsoleerd geraakt van het Nederlandse volk’.⁸ Ook in meer recente geschiedschrijving blijft dit beeld van isolement intact.⁹ ‘Individuele NSB’ers werden met de nek aangekeken’, stelt Van der Heijden.¹⁰ Ze waren volgens Koen Vossen ‘geïsoleerd van de natie’.¹¹

De laatste jaren verschijnt er een toenemend aantal studies over de NSB.¹² Ook internationaal is de interesse voor de aanhangers van het fascisme toegenomen.¹³ De tijd is aangebroken om de vraag te stellen in hoeverre geaccepteerde interpretaties houdbaar zijn. Daarom onderzoeken we aan de hand van het voorbeeld Amsterdam wat de NSB’ers tot hun lidmaatschap

⁴ Ronald Havenaar, *De NSB tussen nationalisme en ‘volkse’ solidariteit. De vooroorlogse ideologie van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland* (Den Haag 1983) 130.

⁵ Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 195, zie ook 205.

⁶ De Jong, *Koninkrijk I*, 308-309; idem, *Koninkrijk V*, 232-240; idem, *Koninkrijk VI*, 511.

⁷ De Jonge, *Nationaal-socialisme in Nederland*, 188; idem, *Crisis en kritiek*, 260.

⁸ Gerrit Andries Kooy, *Het echec van een volkse beweging. Nazificatie en denazificatie in Nederland, 1931-1945* (Assen 1964) 5.

⁹ Zie bijvoorbeeld Harmjan Dam, *De NSB en de kerken. De opstelling van de Nationaal Socialistische Beweging in Nederland ten opzichte van het christendom en met name de Gereformeerde Kerken 1931-1940* (Kampen 1986) 52; Gerard Groeneveld, *Zo zong de NSB. Liedcultuur van de NSB, 1931-1945* (Nijmegen 2007) 119-120; Ronald Havenaar, *Anton Adriaan Mussert. Verrader voor het vaderland. Een biografische schets* (Den Haag 1978) 81; Sytze van der Zee, *Voor Führer, volk en vaderland. De SS in Nederland* (Meppel 2008) 99.

¹⁰ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 210.

¹¹ Koen Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003) 194.

¹² Bart van der Boom, ‘De lokroep van de beweging. De NSB beloofde een nieuwe wereld en een nieuwe mens’, *Historisch Nieuwsblad* 16 (2007) 30-36; Theo Gerritse, *Collaboreren voor een betere wereld. De memoires van vier Nederlandse nationaal-socialisten* (Soesterberg 2007); Groeneveld, *Zo zong de NSB*; Zonneke Matthée, *Voor volk en vaderland. Vrouwen in de NSB 1931-1948* (Amsterdam 2007); Anton Adriaan Mussert en Gerard Groeneveld (eds.), *Nagelaten bekentenissen. Verantwoording en celbrieven van de NSB-leider* (Nijmegen 2005); Alie Noorlag, *Een leven lang gezwegen. Getuigenissen van voormalige NSB’ers en hun familie* (Bedum 2007).

¹³ Michael Mann, *Fascists* (New York 2004); Robert O. Paxton, *The Anatomy of Fascism* (Londen 2004); Roger Griffin, *Modernism and Fascism. The Sense of a New Beginning under Mussolini and Hitler* (Basingstoke 2007).

aanzette en wat voor gevolgen dat had voor hun positie in de Nederlandse samenleving.

Een nieuwe benadering

De aandacht in het internationale fascisme-onderzoek heeft zich verbreed van de politieke elite naar de volgelingen en de omstanders.¹⁴ Vragen over motivatie en gedrag onder het fascistische regime staan hierbij centraal. Zo beoogt de Britse socioloog Michael Mann in zijn boek *Fascists 'to explain fascism by understanding fascists'*. Hij stelt dat het fascisme slechts te doorgronden is door een sociologie van de aanhang te schrijven, en daarbij de ideologie van die aanhangers serieus te nemen.¹⁵ Zou zo'n verlegging van focus ook tot nieuwe inzichten leiden in het onderzoek naar het Nederlandse fascisme in de bijzondere omstandigheden van de bezetting door Duitse nationaalsocialisten?

De Griekse fascismekenner Aristotle Kallis geeft hiertoe in *Genocide and Fascism* een mooie aanzet. Hij beschrijft hoe het gedrag van binnenlandse fascistten in de door de Duitsers bezette gebieden een bepalende rol speelde. Die plaatselijke fascistten namen actief deel aan de jodenvervolging, pleegden geweld tegen politieke tegenstanders, meldden zich als vrijwilliger bij de politie en vervulden functies in het lokale bestuur. Kallis noemt de collaborerende fascistten in de bezette gebieden zelfs 'unique, crucial building blocs of the architecture of genocide in the NS "new order"'.¹⁶ Hij dicht de aanhangers van fascistische bewegingen kortom een belangrijke rol toe in de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. Meer aandacht voor de gewone NSB-leden lijkt daarom gerechtvaardigd.

Bij de aandacht die in de internationale literatuur aan de aanhangers van fascistische bewegingen is besteed, is hun politieke bevoegenheid vaak onderwerp van studie. Kallis benadrukt het grote belang van ideologische toewijding voor het gedrag van de leden van fascistische bewegingen. Hij wijst er op dat de meesten van hen tot het einde toegewijd bleven en de nieuwe orde zelfs nog verdedigden nadat de Duitse oorlogskansen gekeerd waren.¹⁷ In het

¹⁴ Christopher Browning, *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York 1992); Daniel Goldhagen, *Hitlers Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust* (Londen 1996); Eric A. Johnson, *Nazi Terror. The Gestapo, Jews, and Ordinary Germans* (New York 2000); Robert Gellately, *Backing Hitler. Consent and Coercion in Nazi Germany* (Oxford 2001); Claudia Koonz, *The Nazi Conscience* (Cambridge, MA 2003); Eric A. Johnson en Karl-Heinz Reuband, *What we knew. Terror, Mass Murder and Everyday Life in Nazi Germany. An Oral History* (New York 2005); Robert Gildea, Olivier Wieviorka en Anette Warring (eds.), *Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe* (Oxford 2006); Bernward Dörner, *Die Deutschen und der Holocaust. Was niemand wissen wollte, aber jeder wissen konnte* (Berlijn 2007); Peter Fritzsche, *Life and Death in the Third Reich* (Cambridge MA, 2008).

¹⁵ Mann, *Fascists*, 1-3, 140-147.

¹⁶ Aristotle Kallis, *Genocide and Fascism. The Eliminationist Drive in Fascist Europe* (New York 2009) 210, 261-264, 277-278, 282-283.

onlangs verschenen *Modernism and Fascism* betoogt Roger Griffin een soortgelijk idee, dat fascistten een sterke en positieve politieke bevoegenheid kenden.¹⁸ Het fascisme was volgens Griffin meer dan een negatieve of conservatieve ideologie: fascistten streden voor verandering, voor ‘De Nieuwe Orde’.

De Amerikaanse historicus Robert Paxton wijst op een andere reden om de aandacht van de top naar de basis te verleggen. Hij stelt dat wie onderzoek wil doen naar een fascistische beweging verder moet kijken dan propaganda. Fascisten hechtten volgens hem meer waarde aan de daad dan aan de ‘statische dogmatiek’ van het geschreven woord. Brochures en pamfletten waren voor hen dan ook eerder instrument dan richtsnoer. Omdat hun publieke taal in dienst werd gesteld van politieke doelstellingen, bleven sommige van hun ideeën daarin impliciet of zelfs afwezig. Paxton meent dat de ideeën die achter de daden van fascistten schuilgingen het beste afgeleid kunnen worden van die daden zelf, en niet van de begeleidende propaganda.¹⁹ Een complicerende factor is hierbij de grens tussen ideologie en praktijk, omdat actie en strijd tegelijkertijd de kern van het fascistische denken vormden.

Omdat de propaganda een beperkt beeld geeft, is het dus van groot belang om naar het gedrag van fascistten te kijken. Op welke manier fascistten hun lidmaatschap invulden en welke betekenis zij hieraan gaven is te achterhalen door te kijken naar hun participatie in de beweging. Die participatie vond primair plaats in hun eigen leefomgeving. Om zo dicht mogelijk bij het gedrag van de aanhang van fascistten te komen is het kortom noodzakelijk om het lokale niveau te onderzoeken. Opnieuw een reden dus om de aandacht van de top naar de basis te verleggen.

We willen, geïnspireerd door de internationale literatuur, kijken naar wat de gewone NSB-leden uit naam van hun lidmaatschap deden. Dit betekent meer aandacht voor het lokale niveau en andersoortig bronnenonderzoek. Bovendien willen we meer aandacht voor de bezettingstijd. Omdat de NSB tijdens de bezetting zo anders functioneerde dan in de jaren dertig, zijn deze periodes goed los te bestuderen. Tot nu toe richtten de geschiedschrijvers van de NSB zich veelal op de jaren dertig, terwijl de bezettingsperiode niet minder interessant is. De NSB groeide in die periode in alle opzichten: de aanhang explodeerde na mei 1940, de organisatie breidde zich in het eerste bezettingsjaar op lokaal niveau sterk uit, NSB’ers kregen functies in het lokale bestuur en de activiteiten van de beweging kwamen tot een hoogtepunt.²⁰ De NSB was tijdens het grootste deel van de bezettingstijd bovendien de enig toegestane politieke organisatie naast de Duitse bezettingsmacht. Over de bezettingstijd bestaat ten slotte ook bijzonder bronnenmateriaal, zoals de procesdossiers van de Bijzondere Rechtspleging en uitgebreide lokale partijkrantjes.

¹⁷ Kallis, *Genocide and Fascism*, 85, 261, 263.

¹⁸ Griffin, *Modernism and Fascism*, 4-6; Griffin, *The Nature of Fascism* (Londen 1993) 32-36; Martin Conway, *Collaboration in Belgium* (New Haven 1993) 1.

¹⁹ Paxton, *The Anatomy of Fascism*, 219.

²⁰ Havenaar, *Mussert*, 96; Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 2006) 322.

Om een indruk te geven wat deze nieuwe invalshoek op kan leveren, hebben wij bij wijze van *case study* de activiteiten van Amsterdamse NSB'ers tijdens de bezetting onderzocht vanuit de vraag of de veronderstelling van opportunisten en isolement houdbaar is. Amsterdam is interessant en bijzonder omdat er in de hoofdstad relatief veel NSB'ers woonden, maar ook veel communisten en andere felle antifascisten. Ook vormde de stad het brandpunt van de jodenvervolging in Nederland. Meer dan elders moesten de NSB'ers in de hoofdstad hun nationaalsocialisme daarom op straat verdedigen. Dit maakte de sfeer in de stad tijdens de bezetting vaak explosief. Wekelijks werden ruiten van NSB'ers ingegooid, en dikwijls vormden ze het middelpunt van relletjes.²¹ Het verzet pleegde verschillende aanslagen op NSB'ers, en een deel van de NSB'ers maakte zich medeschuldig aan de deportatie van joden en politieke tegenstanders. In deze bijzondere omstandigheden deed de leiding van de Amsterdamse NSB een relatief groot beroep op haar leden om het lidmaatschap in daden te vertalen. Het is interessant om te zien in hoeverre de leden hieraan gehoor gaven.

Bij het onderzoek naar hun activiteiten hebben we van verschillende bronnen gebruik gemaakt. Ten eerste lazen we de oorlogsjaargangen van *De Daad*, de interne NSB-krant van de regio Amsterdam. Dit is een bijzondere bron, omdat een dergelijke partijkrant voor weinig andere regio's bestond. Bovendien is deze krant vanaf het allereerste begin van de bezettingstijd uitgegeven.²² In tegenstelling tot de *Volk en vaderland (VoVa)*, die nadrukkelijk ook voor niet-leden bedoeld was, was *De Daad* primair op de eigen leden gericht. *De Daad* had als voornaamste doel om de leden op de hoogte te brengen van elkaars activiteiten. De redactie zag het vooral als haar taak om te melden 'hoe de kameraden hun taak opvatten; hoe zij samenwerken; hoe zij vechten en hoe zij bouwen'. Voor naar buiten gerichte propaganda was dan ook geen plaats: 'In "De Daad" wordt ten eenen male geen politiek bedreven zoals in "VoVa"'.²³

Inderdaad lijken de artikelen in *De Daad* minder naar buiten gerichte propaganda te bevatten dan de *VoVa*. Deze eigenschappen maken *De Daad* bijzonder geschikt als bron bij onderzoek naar de activiteiten van de gewone leden. Hierbij moet de kanttekening geplaatst worden dat dit blad is bedoeld om de lokale leden te mobiliseren en dus een vorm van interne propaganda is. Dit betekent dat er voorzichtig moet worden omgegaan met bijvoorbeeld uitspraken over het eigen succes en de stemming in de stad.

Omdat *De Daad* bedoeld was voor interne communicatie in een hiërarchisch opgezette organisatie, geeft de krant vooral weer wat er speelde bij de leiding van de Amsterdamse 'kringen' (stadsdelen) en 'groepen' (buurten). Om

²¹ Piet de Rooy e.a., *Geschiedenis van Amsterdam* (Amsterdam 2007) 268-271; De Jong, *Koninkrijk I*, 317, 370; Gertjan Broek, 'Ploertendoders, koppelriemen en boksbeugels. De bijdrage van de radicale Amsterdamse NSB'ers aan het politieke klimaat in de jaren 1935-1937' (Ongedrukte doctoraalscriptie Open Universiteit Nederland) 23-24; Friso Roest en Jos Scheren, *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939-1941* (Amsterdam 1998) 119-120.

²² De Utrechtse NSB-krant *De Werker* verscheen bijvoorbeeld pas vanaf 1 december 1940.

²³ *De Daad*, 11 juni 1943.

deze mogelijke tekortkoming te ondervangen hebben we ook het individuele niveau onderzocht. We hebben daarbij 45 persoonsdossiers van Amsterdamse NSB'ers geraadpleegd, afkomstig uit het Centraal Archief van Bijzondere Rechtspleging (CABR) en de Stichting Politieke Delinquenten (STPD). Deze dossiers bevatten persoonlijke gegevens van NSB-leden die reeds voor de bevrijding verzameld werden, in eerste instantie met het oog op uiteindelijke vervolging. Ze zijn door de openbare aanklager samengesteld uit belastende documenten, brieven en getuigenissen van de verdachte en van mensen uit zijn of haar omgeving. Deze dossiers zijn pas sinds kort beschikbaar voor historisch onderzoek en bieden nieuwe inzichten over de politieke activiteit van de leden en het oordeel van de mensen in hun omgeving over hun gedrag tijdens de bezettingstijd.²⁴

Tevens hebben we dagboeken en memoires van Amsterdamse NSB'ers onderzocht. Daarnaast zijn documenten van de beweging gebruikt, waaronder de rapporten die het Algemeen Toezicht Leden (ATL) van de NSB zelf over haar Amsterdamse leden samenstelde. Om ook informatie van buiten de NSB te raadplegen zijn tevens de dossiers van het politie-archief van Amsterdam en dagboeken van Amsterdammers die niet lid waren van de NSB in het onderzoek betrokken. De verschillende lokale bronnen werpen een nieuw licht op het veronderstelde opportunisme en isolement van de gewone NSB-leden.

Opportunisme

Na de capitulatie in mei 1940 groeide het ledental van de NSB explosief. Bestond deze toestroom inderdaad voor het grootste deel uit 'baantjesgasten' en 'brood-NSB'ers'? Zeker is dat mensen die lid werden bepaalde voordelen konden verwachten. Dat kon de bemachtiging van een hogere functie zijn; de NSB wist tijdens de bezetting een steeds grotere rol in het lokale bestuur te veroveren, en daar was mankracht voor nodig. Maar er waren ook andere voordelen. Leden mochten hun fiets en radio houden, terwijl de rest van de bevolking die moesten inleveren.²⁵ Ook kregen NSB'ers – met name wanneer ze een zoon aan het front hadden – vaak extra voedselbonnen.²⁶ NSB-leden

²⁴ Zie ook Helen Grevers, 'Enkel en alleen in dit geval'. Pleidooien voor de vrijlating van voormalig collaborateurs na de Tweede Wereldoorlog in Nederland', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 124:3 (2009) 368-389.

²⁵ Nationaal Archief Den Haag (verder NA), Centraal Archief van Bijzondere Rechtspleging (verder CABR), inv. nr. 20294, Uitspraak en proces-verbaal, getuigenverklaring echtgenote; inv. nr. 86456, Vrijstelling radiotoestel 7 juni 1943, rijwielvrijstelling; inv. nr. 21723, Vrijstelling radiotoestel; inv. nr. 23816, Vrijstelling radiotoestel; inv. nr. 64311, Vrijstelling radiotoestel; inv. nr. 91860, Vrijstelling radiotoestel; inv. nr. 106847, Vrijstelling radio; inv. nr. 86527, Proces-verbaal, verklaring verdachte; inv. nr. 24763 I, vrijstelling radiotoestel; inv. nr. 24764, Proces-verbaal, getuigenverklaringen verdachte, collega's en schoonzoon; inv. nr. 23885, Vrijstelling radiotoestel; inv. nr. 22267, Vrijstelling radiotoestel; *De Daad*, 23 juni 1944.

²⁶ NA, CABR, inv. nr. 17610, Uitspraak, verklaring verdachte; CABR, inv. nr. 18946, Uitspraak; inv. nr. 18725, Proces-verbaal, verklaring verdachte; inv. nr. 18271, Proces-verbaal, verklaring verdachte; inv. nr. 64643, Uitspraak.

waren soms ook vrijgesteld van de avondklok, zo lang ze maar in uniform over straat gingen.²⁷ Een aantal NSB'ers maakte van de gelegenheid gebruik om hun inkomen en huisraad met joods bezit aan te vullen.²⁸

Dat het lidmaatschap veel voordelen met zich meebracht, wil nog niet zeggen dat opportunisme de enig mogelijke beweegreden was om lid te worden. Speelde idealisme een rol, zoals Griffin en Kallis suggereren? Als historici al aandacht hebben geschonken aan politieke bevoegenheid van NSB'ers dan gebruiken zij meestal negatieve termen zoals anticommunisme, antisemitisme, antikapitalisme en antimodernisme.²⁹ In de literatuur kregen deze gevoelens een hoofdrol toebedeeld waardoor de mogelijkheid dat NSB-leden zich ook actief konden inzetten voor een politiek idee min of meer over het hoofd werd gezien.³⁰

Uit de Amsterdamse bronnen blijkt in ieder geval dat de beweging veel van haar leden vroeg. Wie lid werd, moest een plechtige 'Geloofte van Trouw' ondertekenen, en daarmee beloven om niet alleen zijn 'beste krachten' aan het nationaalsocialisme te wijden, maar zelfs zijn 'persoonlijk leven' vorm te geven op basis van die ideologie.³¹ 'De NSB is geen kletscollege en ook geen toevlucht voor lanterfanters', waarschuwde *De Daad*.³²

Wij 'krijgen' geen vrij Nederland, dat moeten wij zelf veroveren! Dat kan alleen door allen mede te werken en 100 pct. van uw vrijen tijd voor de Beweging ter beschikking te stellen.³³

Die activiteit voor de beweging kon verschillende vormen aannemen. Op zijn minst werd van de leden verwacht dat zij de diverse bijeenkomsten bezochten die werden georganiseerd. Dat was geen geringe opdracht: alleen al in 1944 vonden er in het district Amsterdam 66 openbare zaalvergaderingen plaats, 543 besloten vergaderingen, 165 kameraadschapsavonden, 29 filmavonden en 155 praatavonden.³⁴ Daarnaast was het de bedoeling dat leden zich inzetten bij de verkoop van de *VoVa*, en ten slotte werd van de leden ook gevraagd om in hun blok of groep actief te worden als functionaris.³⁵

²⁷ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (verder NIOD), Dagboek W.A.J.

²⁸ Gerard Aalders, *Roof* (Den Haag 1999) 213, 250; NA, CABR, inv. nr. 81379, Uitspraak.

²⁹ Havenaar beoordeelt de NSB uiteindelijk als een van ressentimenten vervulde anti-beweging: Havenaar, *De NSB tussen nationalisme en 'volkse' solidariteit*, 153; Mathee, *Voor volk en vaderland*, 238-239.

³⁰ De oorsprong van dit beeld is te vinden in de jaren dertig, toen het nationaalsocialisme onder andere door Ter Braak als rancuneleer werd getypeerd. Menno ter Braak, 'Het nationaalsocialisme als rancuneleer', in: *Verzameld werk III* (1949) 574-594, aldaar 576-578, 583-584, 589.

³¹ NA, CABR, inv. nr. 23885, Geloofte van Trouw, 1 augustus 1941.

³² *De Daad*, 23 januari 1942.

³³ *Ibidem*, 30 mei 1941.

³⁴ Gemeente Amsterdam Stadsarchief (verder GAS), NSB-afdelingen, 7. Het gaat hier in de meeste gevallen uiteraard om bijeenkomsten die voor een bepaalde groep of kring bedoeld waren, en waar dus niet *alle* Amsterdamse NSB'ers verwacht werden.

Dat dit van de leden werd gevraagd, betekent niet dat de leden ook gehoorzaamden. Regelmatig klaagden de kring- of groepsleiders over de gebrekkige inzet. Dit is waarschijnlijk de reden dat in de literatuur vaak geringschattend wordt geschreven over de activiteit van de NSB-leden. De redactie van *De Daad* waarschuwde echter dat door deze negatieve prikkels niet het beeld moest ontstaan dat de leden niets uitvoerden. ‘Van waar dan die vele noodkreten van functionarissen in ons blad? Grootendeels, omdat wij nooit genoeg kunnen doen’.³⁵ Dit suggereert dat het geklaag van de lokale leiding veel meer als middel gezien moet worden om te mobiliseren en te motiveren dan als bewijs voor een geringe activiteit. Om de leden tot zo veel mogelijk activiteit te bewegen, stelden de kring- en groepsleiders zich met geen prestatie tevreden, en werd de lat steeds hoger gelegd.

Wie daarom niet naar de aanmerkingen van de leiding, maar naar de cijfers kijkt, ziet dat de inzet van de Amsterdamse leden in feite betrekkelijk groot was.³⁷ Alle personen uit de onderzochte CABR-dossiers bezochten wel eens een bijeenkomst. Wel was het zo, dat massale vergaderingen, eetbijeenkomsten en kameraadschapsavonden populairder waren dan de vergaderingen over het dagelijkse politieke werk. Die werden vaak als saai ervaren: ‘[we] hebben ons er doodelijk verveeld. Het leek warempel wel een Democratische voetbalvereniging’.³⁸ Toch was het niet vreemd als bij een groepsvergadering met lezingen de helft van de leden van de groep op kwam dagen.³⁹

Naast het meedoen aan groepsbijeenkomsten kon een NSB’er zijn of haar lidmaatschap ook individueel in het openbaar uiten. Van de door ons onderzochte groep van 45 Amsterdamse NSB’ers droegen er tenminste 25 een NSB-speldje op hun jas. Zeker 26 trokken een uniform aan. Drie op de vijf hing een vlag uit bij nationaalsocialistische feestdagen en tweederde colporteurde of collecteerde contributie.⁴⁰ De meeste Amsterdamse nationaalsocialisten lieten hun politieke voorkeur dus wel in het openbaar zien.

Ze moesten ook wel. De leden die zich niet wilden inzetten voor de beweging maakten zich niet populair bij de leiding en hun lidmaatschap verliep daarom meestal niet voorspoedig. De zoon van een Amsterdamse NSB’er herinnert zich hoe zijn vader, een schoenmaker die ‘een simpele kijk op de gebeurtenissen’ had, zich na de bezetting bij de beweging aansloot omdat hij dacht ‘dat een voorzichtige aansluiting bij het pro-Duitse kamp wel eens niet onvoordelig zou kunnen blijken te zijn’. Hij was echter alleen geïnteresseerd in de lusten, en wilde de lasten niet dragen:

zoiets als méémarcheren over straat deed hij niet, voor geen enkele club en tot geen enkele prijs! wanneer die niet over schoenmakersaangelegenheden gingen wilde hij al evenmin; dat vond hij zonde van zijn tijd.

³⁵ *De Daad*, 7 juni, 26 juli 1940, 10 juli en 31 juli 1942, 28 april en 4 augustus 1944.

³⁶ *Ibidem*, 13 oktober 1943.

³⁷ GAS, NSB-afdelingen, 7.

³⁸ NIOD, Dagboek W.A.J.

³⁹ *De Daad*, 26 februari 1943.

⁴⁰ NA, CABR-dossiers.

Zijn groepsleider bleef hier echter streng op aandringen, waarna de vader binnen enkele maanden onder grote druk zijn lidmaatschap opzegde.⁴¹

De colportagetochten waren over het algemeen redelijk succesvol. In *De Daad* werd gefragmenteerd maar nauwkeurig bericht over de opkomst en omzet bij de colportage in verschillende wijken. Die cijfers maken een vrij betrouwbare indruk, omdat ze sterk fluctueren en niet altijd een florissant beeld schetsen. In de zomer van 1943 kwam in Kring Zuid volgens *De Daad* iedere week gemiddeld zo'n zeven procent van de leden colportereren. De beschikbare cijfers uit andere kringen doen vermoeden dat dit percentage gemiddeld op de gehele stad van toepassing was.⁴² Omdat lang niet iedereen elke week kwam, moet het percentage van de leden dat regelmatig bij de colportage betrokken was hoger geraamd worden. Ten minste een derde van de personen uit de onderzochte CABR-dossiers heeft aan colportage deelgenomen. De leiding slaagde er bovendien in om de leden tot een steeds grotere inzet te prikkelen. In Kring Noord steeg de maandelijkse *VoVa*-omzet tussen september 1942 en februari 1943 bijvoorbeeld van 245 tot ongeveer drieduizend stuks.⁴³

Bij het beeld van het opportunistische lid hoort het idee dat het enthousiasme in de loop van de oorlog met het slinken van de Duitse kansen op de eindoverwinning afnam. De Jong schrijft dat de fut er binnen de NSB vanaf 1942 volledig uit was.⁴⁴ Het is inderdaad waar dat de beweging het moeilijker kreeg toen Duitsland begin 1943 de slag om Stalingrad verloor, de gedwongen arbeidsdienst in Amsterdam zijn intrede deed, een aantal grote razzia's plaatsvond en het openlijke verzet op gang kwam. Deze onrust maakte het voor de Amsterdamse NSB bijna onmogelijk om nog openbare bijeenkomsten te organiseren.⁴⁵ De interne rapporten werden steeds korter en medewerkers maakten melding van problemen, zoals geldgebrek.⁴⁶ In de zomer van 1943 begon ook de *VoVa*-verkoop te stagneren en langzaam terug te lopen. 'Er vallen lezers af', meldde *De Daad*, 'niet omdat ze dat willen, maar uit angst'.⁴⁷

Maar de beweging gaf niet op en lanceerde in het najaar van 1943 een, naar later zou blijken, laatste offensief. Onder de leuze 'de strijd om Amsterdam' werd onder andere met behulp van geluidswagens en massale vergaderingen een ultieme poging gedaan om de Amsterdamse bevolking voor het nationaal-socialisme te winnen. De inzet van de leden was essentieel voor deze operatie: zij moesten de straat op gaan en het propagandawerk doen. Aan de resultaten van de *VoVa*-verkoop in deze periode is te zien dat de leden allerminst teleurstelden. In de gehele stad bracht de campagne een zichtbare opleving in de omzet, die in de lente van 1944 tot een hoogtepunt kwam (zie figuur 1).⁴⁸

⁴¹ NIOD, Memoires R.H.: "Hier woont een NSB'er". Terugblik van een NSB-kind'.

⁴² *De Daad*, 21 en 28 mei, 4, 11, 18 en 25 juni; 2, 9 en 16 juli 1943.

⁴³ *Ibidem*, 4 september 1942 tot en met 26 februari 1943.

⁴⁴ De Jong, *Koninkrijk VI*, 393.

⁴⁵ *De Daad*, 14 en 28 mei en 11 juni 1944.

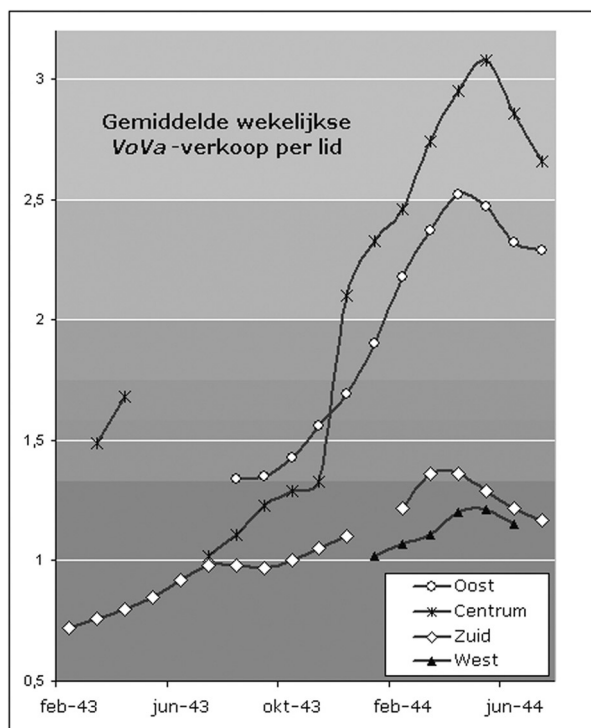
⁴⁶ NIOD, Archief NSB, 1511.

⁴⁷ *De Daad*, 13 augustus 1943.

⁴⁸ *Ibidem*, 21 januari, 31 maart en 9 juni 1944.

Het is op z'n minst een aanwijzing dat het idee dat de activiteit van de beweging tijdens de oorlog stagneerde aan herziening toe is. Een dergelijke activiteit in 1944 laat zien dat een groot deel van de leden ondanks de kerende krijgskansen door bleef strijden. Dit sluit aan bij de bevindingen van Kallis over de blijvende toewijding van lokale fascististen in de bezette gebieden aan het einde van de oorlog.⁴⁹ Hierbij kan ook meegespeeld hebben dat er voor veel NSB'ers op dat moment geen weg terug meer was, en de consequenties van hun keuze daarom tot het uiterste aanvaardden.⁵⁰ De partij kon dus ook nog in tijden dat het niet opportuun was om lid te zijn op lokaal niveau functioneren.

Figuur 1: Per kring is het gemiddelde van de groepen aangegeven. De stijging van de gemiddelde verkoop per lid werd niet veroorzaakt door een evenredige daling van het ledental. Omdat de grotere omzetstijgingen vaak door de kleinere groepen behaald werden, geeft dit voor de kringen als geheel een licht vertekend beeld. Kring Oost is steeds inclusief de groepen Kattenburg, Oostenburg, Plantage en Muiderschans, hoewel die vanaf december 1943 officieel bij Kring Centrum hoorden. Bron: De Daad, 5 februari 1943 tot en met 30 juni 1944.

⁴⁹ Kallis, *Genocide and Fascism*, 263.

⁵⁰ NA, CABR, inv. nr. 17738, Uitspraak, getuigenverklaring buurvrouw.

Sociale activiteit

In de verzuilde Nederlandse samenleving vervulden politieke partijen vaak een sociale functie binnen de eigen levenssfeer. Politieke manifestaties stonden voor de deelnemers deels in het teken van ontspanning.⁵¹ Lidmaatschap van een partij had een politieke én sociale dimensie. In het onderzoek naar de NSB is aan die sociale dimensie tot nu toe weinig aandacht besteed. Onderzoek naar deze sociale functie geeft inzicht in de sociale omgeving van de leden en in het functioneren van de organisatie.

Het sociale aspect van het NSB-lidmaatschap is niet altijd even makkelijk uit de bronnen te halen. In een strafrechtelijk proces waarbij een NSB'er gevraagd wordt naar de reden voor toetreding tot een landsverraderlijke partij, is 'gezelligheid', 'ontspanning' en 'kameraadschap' waarschijnlijk niet het eerste argument dat hij of zij ter verdediging opvoert. Toch geven de Amsterdamse bronnen de indruk dat de sociale dimensie van groot belang is geweest voor de aantrekkingskracht en het functioneren van de beweging tijdens de bezetting.

In eerste instantie had dat te maken met ouderwetse gezelligheid. Uit de verslagen blijkt dat op de zogenaamde 'kameraadschapsavonden' van de verschillende afdelingen veel plezier werd gemaakt. Er was op die avonden aandacht voor serieuze propaganda, maar ook ruimte voor cabaret, muziek, toneel en zang. Soms werd het naar de zin van de leiding allemaal zelfs iets *te* vrolijk. In *De Daad* klaagde een lokale functionaris dat op een toch serieus bedoelde vergadering 'het toppunt van "gezelligheid" bereikt werd in een soort hospartij'.⁵²

De beweging kende daarnaast allerlei clubjes en initiatieven waar de leden in hun vrije tijd samen kwamen. Er waren nationaalsocialistische muziek-korpsen, bakkersvakverenigingen, zangclubs en studentenverenigingen. Amsterdamse NSB'ers konden deelnemen aan wandel-, fiets- en boottochten, landdagen, marsen, sinterklaasfeesten en filmvertoningen. Sommige cafés en restaurants richtten zich speciaal op NSB'ers.⁵³ Voor de vrouwelijke leden waren er cursussen 'Knippen en naaien', 'Duitse taal' en 'Verbandleer en medische werken voor de huisvrouw', breiclubs en een wekelijks zwemuurtje in het Zuiderbad.⁵⁴ De vrouwen van de Nationaal-Socialistische Vrouwen Organisatie (NSVO) organiseerden voor de kinderen opvang en vermaak. Ook konden de leden in bewegingsverband in eigen land op vakantie gaan.⁵⁵

Voor de jongens en meisjes van de beweging en haar nevenorganisaties bood het lidmaatschap daarnaast mogelijkheden op het romantische vlak. De soldaten aan het Oostfront deden via *De Daad* oproepen aan meisjes om hen te schrijven. 'Want de post, die wij krijgen, is zoo gering, alleen van onze

⁵¹ Sociale functie: Piet de Rooy, 'Een zoekende tijd 1913-1949', in: Remieg Aerts e.a., *Het land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 226; Bernard Rulof, *Een leger van priesters voor een heilige zaak* (Amsterdam 2007) 11, 13.

⁵² *De Daad*, 12 juni 1942.

⁵³ Café Zloch, restaurant Kraak, café TRIP uit: *De Daad*, onder andere 25 oktober 1940.

⁵⁴ *De Daad*, 2 augustus en 13 september 1940 en 9 januari 1942.

⁵⁵ *Ibidem*, 1 november 1940.

ouders en die is altijd zoo bezadigd'.⁵⁶ Een Amsterdamse Jeugdstormer, die op school de hele dag tussen de jongens zat, kwam via de Jeugdstorm voor het eerst echt in contact met meisjes. Ze fascineerden hem mateloos. 'Vooral degenen onder hen, de iets ouderen, die al in een uniform rondliepen: ik vond het machtig mooi om te zien'.⁵⁷ Ook in het Jeugdstormorkest bloeiden romances op.⁵⁸ De leider van het orkest vatte zijn ervaringen in de bezettingstijd aan het einde van de oorlog samen als een 'droom van geluk'.⁵⁹

Meisjes van de Nationale Jeugdstorm op de Dam. Bron: NA, CABR, inv. nr. 23816.

De beweging bood in voorkomende gevallen ook een sociaal vangnet. Minder bedeelde leden betaalden een lagere contributie en kregen allerlei kortingen. Als ouders geen geld hadden om hun zoontje mee te sturen met het zomerkamp van de Jeugdstorm, sprongen andere ouders bij.⁶⁰ In de koude winter van 1941-1942 werd het NSVO-huis elke avond opengesteld voor leden die niet genoeg geld hadden om het eigen huis te verwarmen.⁶¹ Wanneer leden in de problemen kwamen, werden er in *De Daad* oproepjes geplaatst om hen te helpen. Dat gold bijvoorbeeld voor een café-eigenaar bij wie de ruiten ingegooid waren, maar ook voor een 'kameraadske' van wie de bonnen waren gestolen.⁶²

⁵⁶ *Ibidem*, 29 januari en 26 februari 1943.

⁵⁷ NIOD, Memoires R.H.

⁵⁸ NIOD, Dagboek W.A.J.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *De Daad*, 30 januari 1942.

⁶² *Ibidem*, 4 april 1941, 26 juni 1942 en 3 december 1943.

De meeste sociale zorg van de beweging en haar leden ging echter uit naar de Oostfronters en hun familie. Regelmatig verzamelden de groepen geld en spullen in voor Frontzorg. Ook verscheen op de voorpagina van *De Daad* een grote oproep om speciale kameraadschapsavonden te organiseren om steun te geven aan familieleden van frontstrijders, zodat die strijders zich daar geen zorgen over hoefden te maken.⁶³ Eveneens werden speciale kameraadschapsavonden georganiseerd voor degenen die gewond uit de strijd waren teruggekeerd, en voor de kinderen van Oostfronters organiseerden de NSVO’sters speciale kinderfeesten.⁶⁴

Hoewel de NSB zich altijd sterk tegen de verzuiling richtte organiseerde zij haar activiteiten wel op dezelfde manier, door het oprichten van allerhande nevenorganisaties en de vormgeving van het sociale leven van haar leden. De politieke en sociale functies van de beweging vielen zodoende min of meer samen.

Uit de Amsterdamse bronnen blijkt dat het lidmaatschap van de NSB vele facetten had. Hoewel het uiteraard moeilijk is om precies te achterhalen wat de NSB’ers motiveerde, valt hieruit wel te concluderen dat het lidmaatschap meer inhield dan oppervlakkig baantjesjagen. De vraag is zelfs of de vele verplichte activiteiten en de confrontaties op straat, laat staan de gevaren van de dienst aan het Oostfront, wel opwogen tegen de extra voedselbonnen en de baan. Voor sommige Amsterdamse NSB’ers zullen de nieuwe kansen op maatschappelijk succes inderdaad het belangrijkste element van hun lidmaatschap zijn geweest. Maar anderen kunnen zich vooral aangetrokken hebben gevoeld door het sociale kader dat de NSB – net als andere religieuze en levensbeschouwelijke organisaties – haar leden bood. Weer anderen zullen voornamelijk bewogen zijn geweest door politieke bevlogenheid – een factor die, gezien de vele offers waar de leden toe bereid waren, een veel grotere rol lijkt te hebben gespeeld dan tot nu toe is aangenomen. Voor het grootste deel van de NSB’ers zal het een combinatie van deze factoren zijn geweest.

De bevlogenheid van de leden die zich na mei 1940 aanmeldden werd zelfs binnen de NSB in twijfel getrokken.⁶⁵ Maar ook onder deze zogenaamde ‘meikevers’ bevonden zich velen die werkelijk geloofden in het nationaal-socialisme. Uit de CABR-dossiers blijkt dat veel van hen al langer sympathiseerden met de NSB of zelfs in het geheim werk voor de beweging verrichtten.⁶⁶ Omdat NSB-lidmaatschap voor ambtenaren verboden was en binnen de kerk werd afgekeurd, konden of wilden zij voor de bezetting echter geen lid worden.⁶⁷ Andere nieuwe leden hadden zich door de kracht van de Duitse opmars laten overtuigen van het nationaalsocialisme. Een ‘meikever’ hoefde

⁶³ *Ibidem*, 21 oktober 1941.

⁶⁴ *Ibidem*, 29 januari 1943. NIOD, Dagboek W.A.J.

⁶⁵ *De Daad*, 26 juli, 25 oktober, 1 november 1940.

⁶⁶ NA, CABR, inv. nr. 86456, Uitspraak; inv. nr. 20083, Proces-verbaal, getuigenverklaringen burens en verdachte; inv. nr. 76441, Proces-verbaal, verklaring verdachte; inv. nr. 86395, Proces-verbaal, verklaring verdachte; inv. nr. 86527, Proces-verbaal, verklaring verdachte; inv. nr. 22264, NSB-formulier; inv. nr. 18116, Aanklacht op dagvaarding, inschrijfformulier NSB.

⁶⁷ GAS, NSB-afdelingen, 7.

dus lang niet altijd een ‘brood-NSB’er’ te zijn.

Isolement

De NSB’ers waren volgens de literatuur niet alleen opportunistisch ingesteld, maar verkeerden ook in een maatschappelijk isolement. De scheidingswanden waar deze beschrijving aan refereert waren niet plotseling opgetrokken in mei 1940, maar vonden hun oorsprong in de jaren dertig, toen de NSB’ers nog politieke buitenstaanders waren in plaats van collaborateurs. Halverwege de jaren dertig werd door de maatschappelijke elite na lange discussie een zogenaamd *cordon sanitaire* opgetrokken rond de NSB, evenals rond de Communistische Partij Nederland (CPN). Vanaf 1933 mochten ambtenaren geen lid meer zijn van de beweging, en aan katholieke NSB’ers werd in 1936 het recht op de heilige sacramenten ontzegd. Het feit dat de politieke en religieuze elites de NSB probeerden te isoleren, bewijst niet dat dit ook op het niveau van de dagelijkse interactie het geval was. Toch laten historici dit politieke isolement als vanzelfsprekend overlopen in een isolement op de andere maatschappelijke niveaus. Het sociale en economische isolement wordt aangetoond door kort te verwijzen naar propaganda, of naar één enkel dagboek van een SS’er.⁶⁸

Dat het politieke *cordon sanitaire* ook doorwerkte in een sociaal *cordon sanitaire* wordt makkelijk aangenomen. De Jong stelt dat het NSB-lidmaatschap tijdens de bezettingstijd leidde tot diepe gescheurdheid in gezinnen en dat het de regel was dat er met vrienden en kennissen werd gebroken.⁶⁹ In de overige literatuur wordt ‘het’ isolement echter nauwelijks uitgewerkt. Was NSB-lidmaatschap inderdaad reden om het contact met een zoon of dochter te verbreken? Werden NSB’ers op straat door iedereen genegeerd, of voortdurend uitgescholden? Verloor een ‘foute’ groenteboer al zijn klandizie? Of ging het er meer om dat de NSB’er zich onbegrepen voelde in gezelschap van mensen die zijn geloof in de Nieuwe Orde niet deelden?

Het begrip ‘isolement’ speelt in de literatuur over de NSB een prominente rol, maar wordt nergens duidelijk gedefinieerd. De term is bovendien dichotoom en laat weinig ruimte voor nuances. Wellicht is het daarom verhelderend om onderscheid te maken tussen de verschillende niveaus waarop NSB’ers zich bewogen. Een open aanpak, door van interactie in plaats van isolement uit te gaan, zou eveneens meer op kunnen leveren. Ten eerste onderscheiden we de interactie op *bestuurlijk* niveau. Ten tweede is er de *sociale* interactie. Daarbinnen kan onderscheid worden gemaakt tussen de privé-sfeer van familie en vrienden en het straatniveau. Ten derde is er dan *economische* interactie, waarbij het economische verkeer tussen leden en niet-leden centraal staat. In hoeverre bevonden de Amsterdamse NSB-leden zich tijdens de bezetting op deze verschillende niveaus in een geïsoleerde positie?

Als we als eerste kijken naar het bestuurlijke niveau, blijkt onmiddellijk dat de interactie meerdere kanten had. Met de Duitse inval kwamen de tegen-

⁶⁸ Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 191.

⁶⁹ De Jong, *Koninkrijk IV*, 603.

stellingen tussen NSB'ers en de rest van de samenleving nadrukkelijker dan ooit naar voren. Tegelijkertijd schonk de bezetter de NSB een veel grotere rol in het lokale bestuur. Dit betekende dat niet-NSB'ers in de gemeentelijke overheid zich gedwongen zagen om met NSB'ers samen te werken.⁷⁰ De NSB'ers kregen op bestuurlijk niveau dus meer contact met de rest van de ambtenaren en bestuurders – al zegt dit uiteraard niets over de kwaliteit van de samenwerking. Het aanstellen van nationaalsocialistische nieuwkomers en het creëren van nieuwe 'assistent' functies speciaal voor NSB'ers haalde de ambtelijke organisatie overhoop.⁷¹ De komst van de nieuwe nationaalsocialistische collega's kon mede daarom tot onvrede leiden bij de zittende ambtenaren. Maar dat laat onverlet dat het contact tussen NSB'ers en niet-NSB'ers tijdens de bezetting op bestuurlijk niveau toenam.

Zoals hierboven is beschreven bood de NSB een uitgebreid sociaal kader en een hechte gemeenschap. Voor sommige Amsterdamse leden gold dan ook dat zij zich op sociaal niveau volledig in eigen kring terugtrokken. In het dagboek van een achttienjarige Amsterdammer uit een NSB-gezin figureren bijna uitsluitend vrienden en familieleden die ook lid waren.⁷² Uit de CABR-dossiers blijkt echter dat er vaak wel meerdere mensen binnen een gezin lid waren, maar zeker niet altijd automatisch *alle* gezinsleden. Soms werden families hierdoor verscheurd, maar meestal slikte men het politieke meningsverschil weg. Een student die vrij actief was voor de beweging bleef bijvoorbeeld bij zijn ouders wonen, die fel anti-NSB en anti-Duits waren. Hierdoor hield hij ook contact met andere anti-NSB'ers.⁷³

De beweging stimuleerde dit contact van de leden met politieke tegenstanders. Op termijn moesten de niet-joodse politieke tegenstanders immers ook gaan participeren in De Nieuwe Orde. 'Vergeet nooit dat de "Anti's" óók tot ons volk behoren', schreef *De Daad*,

en dat wij die ook voor ons idee moeten winnen of liever gezegd: moeten genezen van de waandenkbeelden welke hun stelselmatig jarenlang door het Jodendom zijn opgedrongen, want de kern van ons Volk is goed.⁷⁴

Het werd door de leiding dan ook niet altijd op prijs gesteld wanneer de leden zich in het openbaar intimiderend gedroegen. Toen NSB-leden uit Noord bij een propaganda-actie de woningen en winkels van verklaarde tegenstanders bekladden, werden zij in *De Daad* berispt.⁷⁵ Het optreden van een Amsterdams lid dat door zijn collega's gevreesd werd 'als de spion die alles weet, hoort en ziet' was volgens het Algemeen Toezicht Leden, de interne inlichtingendienst van de NSB, 'één der scherpste vormen van anti-propaganda

⁷⁰ Romijn, *Burgemeesters in Oorlogstijd*, 372-373, 380-381.

⁷¹ *Ibidem*, 413.

⁷² NIOD, 244: 918, Dagboek A.G.

⁷³ NA, CABR, inv. nr. 18116, Proces-verbaal, getuigenverklaring werkster, oom, buurman en moeder.

⁷⁴ *De Daad*, 9 april 1943.

⁷⁵ *Ibidem*, 1 augustus 1941.

die men zich kan denken'.⁷⁶ Een ander Amsterdams lid, dat zich in café's en restaurants als Gestapospion voordeed, maakte volgens een rapport 'geen propaganda door een dergelijke houding, doch zaait haat tegen de NSB'.⁷⁷ Het feit dat ook in interne stukken van de beweging afgegeven werd op agressief of intimiderend gedrag van de leden maakt duidelijk dat dit voor de leiding een serieus punt was.

Uiteraard was de NSB geen vredelievende organisatie van vriendelijke wereldverbeteraars. De Weerafdeling (WA), de paramilitaire tak van de NSB, was bepalend voor het karakter en het beeld van de beweging. NSB'ers waren betrokken bij de deportatie van joden en de jacht op verzetsmensen. Regelmatig vochten ze op straat met politieke tegenstanders. Zo bestonden binnen de NSB in de omgang met buitenstaanders twee strategieën naast elkaar: men wilde het offensief tegelijkertijd met geweld en met hoffelijkheid voeren.

In sommige gevallen werden individuele NSB'ers door buitenstaanders verafschuwd, maar in andere gevallen werden ze sympathiek gevonden. In de CABR-dossiers bevinden zich veel steunbetuigingen van niet-leden aan gearresteerde NSB'ers – soms zelfs in de vorm van handtekeningenlijsten. In deze steunbetuigingen werden formuleringen als 'een hele beste man' en 'een hoogstaand persoon' gebruikt.⁷⁸ Uit onderzoek van Helen Grevers blijkt dat ongeveer dertig procent van de collaborateurs ten minste één steunbetuigingsbrief van een niet-lid ontving. Ze concludeert uit deze brieven bovendien dat de persoonlijke verhouding tussen de collaborateur en de steunbetuiger meestal 'niet werd verbroken door het handelen van de verdachte tijdens de bezetting'.⁷⁹ Ook werden kinderen van gearresteerde NSB'ers na de oorlog soms door de omgeving opgevangen.⁸⁰

Niet alle netwerken waren door het lidmaatschap van een politiek radicale en collaborerende partij verbroken. 'Ondanks dat hij lid was van de NSB was hij niet onsympathiek'.⁸¹ Deze uitspraak komt in de CABR-dossiers vaak terug. Een neiging tot collectieve uitsluiting leidde dus nog niet per definitie tot een individueel isolement. Zelfs een joodse communist oordeelde in 1941 positief over zijn NSB-collega's. Voordat hij door de uitvoering van het nationaalsocialistische beleid werd ontslagen, schreef hij in zijn dagboek: 'Bij mij op de afdeling werkten 2 N.S.B.ers, waarmede ik vreemd genoeg op vrij goede voet stond. Vooral Wels, daar kon ik heel goed mede op schieten'.⁸² De NSB was slecht, maar niet elke NSB'er was afschrikwekkend. Een deel van de

⁷⁶ NIOD, NSB: Algemeen Toezicht Leden, 316b.

⁷⁷ *Ibidem*, 317b.

⁷⁸ NA, CABR, inv. nr. 23885, Proces-verbaal, verklaring bewaker; inv. nr. 22267, Proces-verbaal, getuigenverklaring; inv.nr. 61161, Proces-verbaal, getuigenverklaringen, inv. nr. 54405, Proces-verbaal, verklaring huisverhuurder.

⁷⁹ Helen Grevers, 'Enkel en alleen in dit geval' (Ongepubliceerde masterscriptie Universiteit Utrecht 2008) 37-39, 46, 57; Helen Grevers, 'Enkel en alleen in dit geval', *BMGN* 124:3 (2009) 368-389.

⁸⁰ NA, CABR, inv. nr. 349-I, Brief advocaat, z.d.

⁸¹ NA, CABR, inv. nr. 18086, Proces-verbaal, getuigenverklaring.

⁸² NIOD, Dagboek Meijer Lisser, 1368.

contacten tussen leden en niet-leden overleefde de bezettingstijd.

Het was niet zo dat de leden met goede contacten buiten de beweging per se mensen waren die hun lidmaatschap niet uitdroegen of die niet erg bevlogen waren. De Amsterdamse dominee Ekering werd een 'fanatiek nationaal-socialist' genoemd, wierf actief nieuwe leden voor de beweging en bracht na een huwelijksinzegening voor zijn kerk de Hitlergroet. Tegelijkertijd stond hij in zijn omgeving overwegend gunstig bekend. Een verzetsman schreef aan de vrouw van de dominee dat hij zich de 'aangename ontvangsten' herinnerde

welke ik tijdens de bezetting bij u heb gehad terwijl uw man wist dat ik "anti" was en illegaal werk deed. Ik heb ook altijd tegen mijn ouders gezegd mocht ik opgepakt worden dat u zich dan in verbinding stelt met Ekering waar ik geregeld kom. Ik weet dat hij mij zou helpen.

Ook anderen schreven brieven om Ekering vrij te pleiten. De huisnaaister van Ekering bleef gewoon langskomen, en een joodse ex-leerling schreef dat het contact tussen de dominee en haar familie tijdens de bezetting goed bleef.⁸³

Wat daarnaast opvalt aan de omgang van het gemiddelde Amsterdamse NSB-lid met buitenstaanders is dat die per omgeving sterk kon verschillen. Een Amsterdamse fabrieksarbeider was zowel op zijn werk als in zijn familie de enige NSB'er. Zijn collega's pestten hem zo erg – ze schreven hem briefjes waarin ze beloofden hem op te zullen hangen, en smeten een stuk ijzer naar zijn hoofd – dat hij dikwijls huilend bij de bedrijfschef zat. Met zijn familieleden, waarvan sommigen zelfs onderduikers in huis hadden, bleef hij echter gewoon omgaan. Deze verschillende omstandigheden hadden ook invloed op zijn gedrag. De joden die bij zijn zwager ondergedoken zaten verried hij niet, maar de plaaggeesten op zijn werk wel.⁸⁴

De memoires van een Amsterdamse Jeugdstormer laten eveneens zien hoe de behandeling van NSB'ers door niet-leden op straat niet altijd even makkelijk was. "Toen ik voor het eerst met het uniform aan gereed stond om de straat op te gaan [...] vroeg mijn vader met een wat ongewone klank in zijn stem: "Durf je wel?" Op school lag de situatie echter heel anders:

al mijn klasgenoten wisten wel dat ik in de Jeugdstorm zat. Toch heb ik daar nimmer de geringste onaangenaamheid door ondervonden; men aanvaardde het feit zoals ook het slechte weer gelaten geaccepteerd werd, en verder bleven we op vriendschappelijke voet met elkaar omgaan. Een goedmoedige plagerij was het enige waardoor andere jongens af en toe lieten merken dat ik 'fout' was. [...]. Ook de leraren deden nimmer vervelend.

Bij zijn moeder, die elders woonde en een overtuigd communiste was, bleef de Jeugdstormer altijd welkom, zo lang hij zijn uniform maar niet aandeed.⁸⁵

Op het economische vlak deed de beweging een gerichte poging om het verkeer zo veel mogelijk intern te organiseren. NSB'ers werden dringend

⁸³ NA, CABR, inv. nr. 20294, Brief huisnaaister, april 1946; brief oud-leerling, z.d.

⁸⁴ *Ibidem*, inv. nr. 76418, Proces-verbaal: verklaringen van verdachte, zwager en collega's.

⁸⁵ NIOD, Memoires R.H.

verzocht om vooral bij ‘kameraden, en wat daaraan vastzit’ te kopen en de winkels van anti’s te mijden. Lijsten van kameraden-leveranciers werden voor dit doeleinde verspreid. Een aanzienlijk deel van *De Daad* was gevuld met advertenties onder de noemer ‘bepakt, bezakt en beladen, uit winkels van kameraden!’⁸⁶ In de eerste maanden na de bezetting waren de advertenties in *De Daad* vooral afkomstig van kledingmakers die uniformen in elkaar konden zetten, maar al snel adverteerde de gehele nationaalsocialistische middenstand.

Het is uit de bronnen lastig op te maken of de gemiddelde NSB’er bereid was een blokje om te lopen om naar de winkel van een kameraad te gaan. Wel zijn er vele aanwijzingen voor contacten tussen NSB’ers en niet-NSB’ers op zakelijk niveau in de CABR-dossiers te vinden. Een NSB-ondernemer zag zijn werkkring nauwelijks veranderen. Hij bleef zelfs zijn zaken opdragen aan een kantoorbediende die ongezouten kritiek uitte op de NSB.⁸⁷ Een NSB-huishoudster werkte al veertig jaar bij dezelfde familie, die tegen de NSB was. Toen zij toetrad tot de NSB veranderde dit niets in haar relatie tot haar werkgevers.⁸⁸ Een schoenmaker verzorgde gedurende de hele oorlog het schoenwerk van een Amsterdamse NSB-café-eigenaar. Een groep niet-NSB’ers was geregeld in ditzelfde café te vinden.⁸⁹ Een vrouwenkoor zette zich over het nationaalsocialisme van haar dirigent heen.⁹⁰ Soms oversteeg het zakelijk belang of de persoonlijke band kortom de politieke weerzin.

De betrekkingen van de Amsterdamse NSB’ers met niet-leden laten een gevarieerd beeld zien. Tijdens de bezetting speelde de beweging een politieke en maatschappelijke rol die contact met buitenstaanders afdwong. Ook op straat, in de huiskamer en bij de bakker was de scheiding tussen leden en niet-leden in ieder geval in de grootstedelijke samenleving van Amsterdam minder scherp en allesomvattend dan tot nu toe is aangenomen. Zodra mensen elkaar op individueel niveau beter leerden kennen, ontstonden er kennelijk toch voorwaarden voor partiële opheffing van het isolement. Daarentegen kon eventuele angst van niet-NSB’ers voor verraad door NSB’ers juist zorgen voor een afstand tussen de twee groepen.

Misschien is deze uitkomst ook niet zo verrassend. Is het niet logischer om de ruimte tussen de aanhangers en de vijanden van de NSB als een schemergebied te beschouwen? Dat er mensen waren die hun persoonlijke oordeel niet zo sterk lieten beïnvloeden door politieke meningsverschillen? In toekomstig onderzoek naar de NSB zou het daarom beter zijn om het gesloten concept van isolement te vervangen door een open vraag naar de interactie tussen leden en niet-leden en naar de manier waarop die interactie zich in de loop van de oorlog ontwikkelde.⁹¹

⁸⁶ *De Daad*, onder andere 26 juli 1940.

⁸⁷ NA, CABR, inv. nr. 18946, Brief gerechtsdeurwaarder, augustus 1946.

⁸⁸ NA, CABR, inv. nr. 85827, Proces-verbaal, verklaring verdachte.

⁸⁹ NA, CABR, inv. nr. 11864, Proces-verbaal, verklaring schoenmaker; brief omwonenden, z.d.

⁹⁰ NA, CABR, inv. nr. 18825, Brief van vrouwenkoor, april 1946.

⁹¹ Dit is ook het uitgangspunt van het UvA-onderzoek ‘Participatie in de Nieuwe Orde’ en het NWO-onderzoeksproject ‘The long-lasting legacy of collaboration. The exclusion and integration of former national-socialist milieus in Dutch society’. Hierin zullen NIOD-onderzoekers

Nederlands fascisme

Het idee dat er fanatieke nationaalsocialisten in Nederland woonden die ook nog in contact met de rest van de samenleving stonden, zelfs nog in het heetst van de strijd, paste slecht in de nieuwe nationale identiteit van het naoorlogse Nederland. Die nieuwe identiteit werd gebaseerd op het bestaande idee van de gematigde Nederlandse volksaard. Nederland was immuun voor revolutie, en vormde dan ook een slechte voedingsbodem voor communisme of nationaalsocialisme.⁹² Nederland was, zo werd na de oorlog besloten, bovendien het land van de verzetshelden.⁹³ ‘Nederlands fascisme’ leek een *contradictio in terminis*.

In de literatuur werd aan dit beeld vastgehouden. Voortdurend werd de buitenlandse oorsprong van het nationaalsocialisme benadrukt. De NSB’ers volgden, schreef De Jonge, de ‘denkbeelden van een volstrekt on-Nederlandse totalitaire leidersstaat’. Volgens De Jong hielden ze zich bezig met ‘on-Nederlands, Duits gedoe’.⁹⁴ Latere historici volgden het voorbeeld van De Jonge en De Jong.⁹⁵ Het vermeende isolement en opportunisme van de NSB’ers sloot mooi aan bij deze verbanning van het nationaalsocialisme uit de Nederlandse politieke cultuur. De gematigde Nederlanders wilden uiteraard helemaal *niets* te maken hebben met die nare fanatiekelingen van de NSB. Hoe was dan het aanzienlijke ledental te verklaren dat de NSB tijdens de oorlog vergaarde? Dat was het gevolg van een toestroom van gelukszoekers, die helemaal niet echt in het fascisme geloofden. Enerzijds was het fascisme van de NSB dus niet Nederlands, en anderzijds waren de Nederlandse fascistten eigenlijk niet fascistisch, maar kleinburgerlijk, knullig of apolitiek crimineel.

De Amsterdamse *case study* maakt echter duidelijk dat het traditionele beeld van de Nederlandse nationaalsocialist te eendimensionaal is. Er bestond onder de Amsterdamse leden tijdens de bezetting veel meer verscheidenheid dan de literatuur doet vermoeden. Inderdaad hadden sommige leden andere drijfveren dan idealisme – al kon het hen evenzeer om de gezelligheid als om de baantjes te doen zijn –, maar de offerbereidheid van de Amsterdamse NSB’ers wijst wel degelijk op een rol van nationaalsocialistische bevlogenheid. En inderdaad raakten sommige leden volledig vervreemd van hun omgeving, maar bij anderen had het lidmaatschap weer minder invloed op de sociale

concepten als sociale uitsluiting en integratie in de bezettingstijd en in de naoorlogse samenleving analyseren.

⁹² ‘Nederlandse immuniteit voor revolutie’: Johan Huizinga, *Nederland’s Geestesmerk* (1934, herziene uitgave Leiden 1946) 25; Jacques van Doorn, ‘Schets van de Nederlandse politieke traditie’, in: Jos de Beus, Jacques van Doorn en Piet de Rooy (eds.), *De ideologische driehoek* (Amsterdam 1996) 13.

⁹³ Peter Romijn, ‘The Image of Collaboration Post-War Dutch Society’, 1945. *Consequences and Sequels of the Second World War. Bulletin of the International Committee of the History of the Second World War* (1995) no. 27/28, 311-324, aldaar 311-313, 315.

⁹⁴ De Jong, *Koninkrijk I*, 309-310.

⁹⁵ Havenaar, *Mussert*, 42; Bart van der Boom, *Kees van Geelkerken, de rechterhand van Mussert* (Utrecht 1990) 42.

contacten met niet-leden. De gewone leden blijken in Amsterdam bovendien een belangrijke rol te hebben gespeeld in de activiteiten van de beweging. In het onderzoek naar de NSB zijn ze echter voortdurend gestereotypeerd als opportunistische eenlingen, en vervolgens als onbelangrijk terzijde geschoven.

Deze *case study* doet kortom vermoeden dat de NSB meer deel uitmaakte van de Nederlandse samenleving en politieke cultuur dan voorheen is aangenomen. Nader onderzoek is nodig om te bepalen in hoeverre de Amsterdamse situatie representatief genoemd kan worden voor het landelijke beeld. Verschillende vragen moeten daarbij centraal staan. Op welke manier maakten de leden zich actief voor de beweging? In hoeverre speelde idealisme daarbij een rol? Welke sociale functie had de NSB voor haar leden? En welk effect had het lidmaatschap op de omgang met burens, vrienden, familie en zakelijke relaties? Welke netwerken doorstonden de extreme tegenstellingen van de bezettingstijd? Om antwoord te vinden op deze vragen is het noodzakelijk om de aandacht te verleggen van de top van de beweging naar de basis en van het nationale naar het lokale niveau, om een breed scala aan bronnen te gebruiken en om meer aandacht aan de oorlogsjaren te besteden. Op deze manier zou het onderzoek naar de NSB aansluiting kunnen vinden bij internationale discussies over fascistische bewegingen en collaborateurs.

Het onderzoek naar de NSB is er met andere woorden bij gebaat als de beweging serieus wordt genomen als vaandeldrager van het Nederlandse fascisme. Serieus genomen als *fascistische* organisatie – dus met veel aandacht voor daden, gewone leden en bevolgenheid. Maar ook als *Nederlandse* organisatie, dus als onderdeel van de Nederlandse politieke cultuur en samenleving. Juist de plaats van de Nederlandse collaborateurs en fascistten in de Nederlandse samenleving is interessant, omdat die ons niet alleen iets over de NSB'ers leert, maar ook over Nederland als geheel in bezettingstijd.

Josje Damsma (1984) is als promovenda verbonden aan de Universiteit van Amsterdam (UvA) en het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD). Hier werkt zij aan haar onderzoek 'Participatie in de Nieuwe Orde. De interne partijcultuur van de Nationaal-Socialistische Beweging (1940-1945)'. Email: j.m.damsma@uva.nl.

Erik Schumacher (1983) werkt op het NIOD als onderzoeksassistent. Email: e.schumacher@niod.knaw.nl.

Damsma en Schumacher werken samen aan 'Hier woont een NSB'er. Nationaal-socialisten in bezet Amsterdam', het boek zal in het voorjaar van 2010 bij Uitgeverij Boom verschijnen.

De weg van Vlaamse ‘daders’ naar de Gestapo

De tolken van de Antwerpse Sipo-SD

ROBBY VAN EETVELDE

Flemish Collaborators and their Route to the Gestapo. The Translators of the Sipo-SD in Antwerp

During the Second World War, Nazi-Germany used the Geheime Staatspolizei (Gestapo) in its occupied territories and at the home front to maintain order and execute the racial policy of the regime. With a head office in Brussels and branches in Antwerp, Ghent, Liège and Charleroi, the Gestapo was also present in military occupied Belgium. The German agents were not completely up to their task. They lacked the knowledge of the regional languages and circumstances. The help of the local Belgian populace was therefore a necessity. What motivated these men to collaborate so assiduously with the German occupier? This research is based on the postwar criminal case files, compiled by the military courts in the context of the prosecution of those who collaborated. Several biographies of Flemish collaborators with the Gestapo office in Antwerp have been reconstructed. In this way, four major motivational groups can be distinguished: opportunists, ideological perpetrators, ‘traditional’ collaborators and former members of the resistance. Contrary to existing research into similar groups of men, financial or material gain was not their primary motive. Various psychological factors played a greater role.

1. Inleiding

De nationaalsocialistische bezetting staat in heel Europa gelijk aan harde terreur. Vooral de Gestapo (*Geheime Staatspolizei*) is een synoniem en een symbool voor willekeurige repressie. Niet alleen in nazi-Duitsland, maar ook in de bezette gebieden, handhaafde de Gestapo de orde en voerde de radicale raciale politiek van het regime uit. Toch toont recent historisch onderzoek aan dat de Gestapo helemaal niet zo almachtig en alwetend was als wordt aangenomen. Vooral in de bezette gebieden bleek de geheime politie door een tekort aan ervaren personeel niet tegen haar taak opgewassen. In bezet Frankrijk was de personeelsbezetting zelfs zo mager dat de Gestapo noodgedwongen arrestanten bij Franse politiekantoren afleverde voor verhoor en verdere ‘verwerking’. Correspondentie tussen de Duitse politie en de Franse administratie verliep wegens een tekort aan tolken verplicht in het Duits.¹ De

¹ Voor bezet Frankrijk beschikte de Gestapo over maximaal 2200 Duitse agenten. Drie vierde hiervan had geen achtergrond als professioneel politieagent en voor hun dienst slechts een korte opleiding genoten. Bernd Kasten, ‘Zwischen Pragmatismus und exzessiver Gewalt. Die Gestapo in Frankreich 1940-1944’, in: Gerhard Paul en Klaus-Michael Mallmann (eds.), *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. ‘Heimatfront’ und besetztes Europa* (Darmstadt 2000) 370-372.